

VU Research Portal

Gewetenloze kapitalisten, handige fiscalisten, strategische huisvaders of gedisciplineerde calvinisten?

't Hart, M.C.

published in

Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden
2006

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

't Hart, M. C. (2006). Gewetenloze kapitalisten, handige fiscalisten, strategische huisvaders of gedisciplineerde calvinisten? De Nederlandse Republiek als casestudy\'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 121(3), 418-438.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Gewetenloze kapitalisten, handige fiscalisten, strategische huisvaders of gedisciplineerde calvinisten? De Nederlandse Republiek als *casestudy*

MARJOLEIN 'T HART

J. Adams, *The familial state. Ruling families and merchant capitalism in early modern Europe* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 2005, 250 blz., ISBN 0 8014 3308 8).

Ph. S. Gorski, *The disciplinary revolution. Calvinism and the rise of the state in early modern Europe* (Chicago, Londen: The University of Chicago press, 2003, xvii + 249 blz., ISBN 0 226 30483 3 (gebonden), ISBN 0 226 30484 (paperback)).

L. Greenfeld, *The spirit of capitalism. Nationalism and economic growth* (Cambridge, Mass., Londen: Harvard University Press, 2003, xi + 541 blz., ISBN 0 674 01239 9).

J. Glete, *War and the state in early modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500-1660* (Londen, New York: Routledge, 2002, viii + 277 blz., ISBN 0 415 226457).

De Nederlandse Republiek blijft buitenlandse collegae boeien. Na de eeuwwisseling zijn in korte tijd vier Engelstalige studies verschenen die het vroegmoderne Nederland in een vergelijkend kader zetten. De auteurs gaan het niet zozeer om nieuw empirisch materiaal over de Nederlandse geschiedenis te brengen; eerder willen zij grootschalige historisch-sociologische ontwikkelingen duiden en verklaren. De Republiek is daarbij een *casestudy* van bijzonder belang. Elk van de hier besproken auteurs benadrukken een opmerkelijk kenmerk van het vroegmoderne Nederland: in het geval van Adams gaat het om staatsvorming en familienetwerken, Gorski bestudeert staatsvorming en religie, bij Greenfeld is het onderwerp de kapitalistische ondernemersgeest en Glete behandelt de ontwikkeling van de fiscaal-militaire staat. Dit recensieartikel zal bespreken hoe deze vier historisch-sociologen de Nederlandse Republiek zien en in hun vergelijkingen betrekken. Aan het eind zal ik kijken of deze auteurs overeenkomen in hun visie op de Republiek en in hoeverre dat een nieuwe visie is vergeleken met een twintigtal jaar geleden.

De buitenlandse belangstelling voor het vroegmoderne Nederland is uiteraard niet nieuw. In de jaren zeventig van de vorige eeuw plaatsten Fernand Braudel en Immanuel Wallerstein de Republiek prominent op de agenda. Die invloed werkt nog steeds door.¹ Ook de publicaties van Jonathan Israel en van Jan de Vries en Ad van der Woude kunnen rekenen op een breed lezerspubliek. Voor de sociaal-

¹ Zie bijvoorbeeld Ch. P. Kindleberger, *World economic primacy, 1500-1990* (New York, Oxford, 1996) en G. Arrighi, *The long twentieth century. Money, power and the origins of our times*

culturele geschiedenis blijft Simon Schama's *Embarrassment of riches* (1988) een alom gebruike inspiratiebron voor buitenlandse wetenschappers.² Op het gebied van de militaire geschiedenis is er sinds het werk van Geoffrey Parker eveneens een vrijwel ononderbroken aandacht voor het vroegmoderne Nederland.³

De hier besproken werken gaan echter verder omdat zij de Republiek expliciet in een vergelijkend kader zetten. Ik begin bij het werk van Julia Adams, *The familial state*. Van de vier is dit boek het meest uitvoerig over de Nederlandse Republiek.⁴ Hoofdstuk 1 heeft zelfs als titel 'The Netherlands as point of departure.' Pas in de loop van het boek, in de hoofdstukken 4 en 6, wordt het vergelijkende perspectief met Engeland en Frankrijk ingebracht. Adams ziet de Nederlandse Republiek als een ideaal instrument om grotere historische ontwikkelingen te verklaren, met name op het gebied van staatsvorming en koloniale expansie.⁵ Tijdens haar verblijf in Nederland verrichtte zij zelf bronnenonderzoek waarbij zij onder meer ondersteuning kreeg van Femme Gastra. Sinds kort is zij hoogleraar sociologie aan Yale University, New Haven, Connecticut.⁶

Bij Adams draait het allemaal om de patrimoniale macht. Deze term, afkomstig van Weber, 'verrijkt' zij met theoretische inzichten van feministische sociaal-historici. Bij patrimonialisme is de macht in handen van een relatief klein aantal families. De vaders binnen die families werken voortdurend aan een strategische uitbouw van de macht van de familie, aan de toekomst van hun nakomelingen en vaak ook aan het verfraaien van het familiale verleden. Niet

(Londen, New York, 1994). De laatste geeft zelfs een historische fase de naam 'The second (Dutch) systemic cycle of accumulation.'

² Van de hier besproken auteurs schijnen ook Adams, Gorski en Greenfeld niet om hem heen te kunnen. Gorski volgde tevens colleges bij Schama.

³ M. Roberts, *The military revolution* (Belfast, 1956) was de eerste die de oorlogvoering van de Nederlandse Republiek voor het grote internationale publiek bracht. Ook belangrijk zijn W. H. McNeill, *The pursuit of power. Technology, armed force, and society since A. D. 1000* (Oxford, 1982) en G. Parker, *The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (Cambridge, 1988). Ch. Tilly gaf in zijn *Coercion, capital and European states, AD 990-1990* (Oxford, 1990) veel aandacht aan de Republiek, net als B. Downing in zijn *The military revolution and political change. Origins of democracy and autocracy in early modern Europe* (Princeton, New Jersey, 1992).

⁴ Over dit boek is een discussiedossier te vinden met commentaar van onder meer Ch. Tilly en L. Price en een weerwoord van J. Adams in *Comparative and historical sociology*, XVII (2006) ii, 1-18.

⁵ Eerder gebruikte zij de Nederlandse Republiek al om de theorie van Wallersteins wereldsysteem bij te stellen: J. Adams, 'Trading states, trading places. The role of patrimonialism in early modern Dutch development', *Comparative studies in society and history*, XXXVI (1994) 319-355, 322.

⁶ Zij heeft inmiddels een reputatie als kenner van de Nederlandse geschiedenis gekregen onder de Amerikaanse sociale wetenschappers. Zie bijvoorbeeld R. Lachmann, *Capitalists in spite of themselves. Elite conflict and economic transitions in early modern Europe* (New York, Oxford, 2000) 162-167.

alleen zoons zijn belangrijk: ook vrouwen en dochters zorgen ervoor dat het aanzien binnen de groep van heersende families in stand blijft. De stijl van machtsuitoefening binnen de families weerspiegelt zich in de politieke instellingen. Kortom: 'family had a broader sociological role' (163), zo claimt Adams, en: 'Family patterns are also directly constitutive of societal modes of politico-economic reproduction.' (32)

Zij beschrijft uitvoering hoe in de Republiek zo'n 1500 'merchant-regent family heads' zich meester wisten te maken van de belangrijkste politieke ambten van de Republiek. Zij waren tevens verantwoordelijk voor de oprichting van de VOC en de WIC. De gehele institutionele structuur raakte doortrokken van deze typisch door *gender* bepaalde en door mannen gedomineerde patrimoniale verhoudingen. Adams beklemtoont dat de Republiek geen samenleving van geïndividualiseerde burgers was: familiale netwerken waren dominant. Bureaucratisering was niet geheel afwezig, maar in de bestuurlijk-politieke verhoudingen overheerste het patrimonialisme.⁷

Opmerkelijk genoeg was de familiale factor zowel verantwoordelijk voor de bloei van de Republiek in de zeventiende eeuw als voor het verval in de achttiende eeuw. Hoe dat kan wordt duidelijk gemaakt door de vergelijking met Frankrijk en Engeland. Want ook daar overheersten patrimoniale verhoudingen. Maar er waren wel verschillen: de Engelse staat had een veel kleiner (patrimoniaal) ambtenapparaat en was ook veel armer dan bijvoorbeeld de Franse staat. Dat had vergaande gevolgen voor de manier hoe de koloniale macht van Engeland werd opgebouwd. De Engelse East India Company kreeg net als de Nederlandse compagnie het monopolie op de koloniale handel. Maar wegens geldgebrek doorbrak de Engelse vorst regelmatig dat monopolie door buiten de EIC om andere handelaren (in ruil voor een vergoeding uiteraard) op de koloniale routes toe te staan. Het gevolg was dat de Engelse staat boven de patrimoniale groeperingen wist te blijven — de kroon kon regelmatig verschillende patrimoniale groeperingen tegen elkaar uitspelen. Daardoor was de Britse staat in de achttiende eeuw minder afhankelijk van één specifiek patrimoniaal netwerk. Het gevolg was een strakker centraal beheer, zowel 'thuis' als in de koloniën.⁸ Mede daardoor kon de Britse regering bureaucratische instanties in leven roepen, naast de patrimoniale instellingen, die van tijd tot tijd o zo nuttig konden zijn.

⁷ 'Bureaucratie' staat bij Weber voor de typisch andere machtsvorm naast de 'patrimoniale' en 'charismatische' overheersing. Zie ook J. Adams, 'The familial state. Elite family practices and state-making in the early modern Netherlands', *Theory and society*, XXIII (1994) 505-539, met op pagina 514 een handig overzicht van de verschillen tussen bureaucratisch en patrimoniaal bestuur.

⁸ Kernachtiger dan in het boek (ook met verhelderende schema's) is deze argumentatie terug te vinden in J. Adams, 'Principals and agents. Colonialists and company men. The decay of colonial control in the Dutch East Indies', *American sociological review*, LXI (1996) 12-28. Op pagina 20 staat het schema waardoor duidelijk wordt hoe de Britten strakkere centrale controle behielden in hun kolonies.

Want nuttig waren patrimoniale stelsels ook. Zij zorgden voor een relatief rustig sociaal-politiek klimaat. Het onderlinge vertrouwen binnen het familiale netwerk was groot, hetgeen de raderen van staatsfinanciering in tijden van oorlog versterkte. Lokale elites voelden zich sterk betrokken bij de besluitvorming van de centrale staatsorganen. Het patrimoniale netwerk zorgde voor de essentiële links tussen ‘elite family dynasties, a vigorous merchant bourgeoisie, and an estatist patrimonial state.’ (104) Het succes van de Nederlandse Republiek was voor een belangrijk deel te wijten aan het patrimonialisme: ‘its creaky antiquity was one secret of its success in the seventeenth century.’ (104) Vernieuwingen waren er echter ook, met name op het gebied van koloniale handel (compagnieën) en op het gebied van de staatsfinanciering. Vooral in de beginfase, toen er nog nieuwe economische bronnen waren die men kon aanboren, werkte het patrimoniale systeem relatief flexibel en efficiënt.

Maar patrimonialisme bracht ook rivaliteit en factiestrijd. In tijden van crisis (met name in 1672 en 1747) kon de stadhouder van bovenaf het patrimoniale stelsel beïnvloeden met ‘wetsverzetten’. Maar anders dan in Engeland was het resultaat slechts dat een aantal oude families verdwenen, terwijl *nieuwe* families aan de macht kwamen, dus weer nieuwe vaders en nieuwe zonen die de macht onderling gingen verdelen volgens hetzelfde beproefde mechanisme. Doordat het familiale netwerk nog verdichtte, onder meer door de contracten van correspondentie, kregen de stadhouders bovendien te maken met een patrimoniaal machtsblok dat sterker was dan in de zeventiende eeuw. Anders dan in Engeland was het vrijwel onmogelijk om families binnen dit machtsblok tegen elkaar uit te spelen.

In het ontstaan van zo’n patrimoniaal machtsblok leek de Republiek sterk op Frankrijk.⁹ In de achttiende eeuw vormden grote groepen financiersdaarmachtige syndicaten die de Kroon op den duur niet meer kon doorbreken. Uiteraard waren er wel verschillen met de Republiek. De grote invloed van de Franse adel zorgde dat de toegang tot dit netwerk werd beperkt: veel rijke en bekwame lieden uit de koopmansstand konden geen plaats krijgen in het patrimoniale staatsapparaat. En als er eens een koopman in het systeem wist door te dringen dan liet hij zijn handelsactiviteiten snel varen. Dat had ook weer gevolgen voor de koloniale politiek van Frankrijk. Kooplieden kregen niet de kans om hun kennis en inzicht toe te passen vanwege de vergaande invloed van hoge ambtenaren in de koloniale ondernemingen. In Engeland en Nederland hadden kooplieden juist wel een grote zeggenschap over de compagnie. Maar ook hier was een verschil: terwijl bij de VOC de handelskennis langzamerhand ondergeschikt werd gemaakt aan familiale connecties, moest de EIC — mede door het grillige beleid van de Engelse Kroon — zich noodgedwongen veel opener en flexibeler opstellen. Als gevolg paste de East India Company zich sneller aan de

⁹ Over Frankrijk publiceerde Adams eerder, samen met R. Lachmann, ‘Absolutism’s antinomies. Class formation, state fiscal structures and the origins of the French Revolution’, *Political power and social theory*, VII (1988) 135-175.

veranderende omstandigheden aan, terwijl de VOC meer bleef hangen in de 'oude beproefde methodes' die op den duur juist verstarring opleverden.

Zo samengevat lijkt het een strak verhaal, maar Julia Adams laat steeds ruimte voor nuances en mogelijk andere ontwikkelingen. Niets was voorbestemd. In Frankrijk betekende de aanstelling van John Law een regelrechte doorbraak van het patrimoniale stelsel. Deze Schotse financier zou de gehele Franse handel op een nieuwe voet gaan reorganiseren, samen met een gelijktijdige vernieuwing van de staatsfinanciering. Indien dit niet gestuit was op de weerstand van een aantal zeer traditioneel opererende patrimoniale vaders (die het stelsel bewust bankroet lieten verklaren) zou de Franse staatsvorming een meer bureaucratische weg hebben ingeslagen. En indien de 'dynastic crypto-monarch' Willem IV maar gebruik had gemaakt van de suggesties van bijvoorbeeld de ingenieuze Van Slingelandt, had ook de Nederlandse staat met een grotere flexibiliteit kunnen opereren en zou deze boven het patrimoniaal netwerk zijn uitgestegen. En terwijl in Engeland de staat zich sterk bureaucratisch ontwikkelde, bleef gedurende de achttiende eeuw het gehele Britse politieke stelsel toch beheerst door een hecht patrimoniaal netwerk — denk vooral aan de 'Robinocracy' die Robert Walpole invoerde.

Door die nuances en zigzag ontwikkelingen gekoppeld aan een compacte beschrijving is het geen gemakkelijk boek. Adams veronderstelt nogal wat voorkennis bij de lezer, zowel op het gebied van de Nederlandse geschiedenis als op het gebied van het theoretische kader. Lang niet iedereen zal bekend zijn met de implicaties van het werk van bijvoorbeeld Robert Brenner, Mancur Olson, of Daniel Dessert. Ook is het jammer dat het onderzoek blijkbaar rond 1995 is 'afgesloten', zodat meer recent Nederlands onderzoek geen plaats heeft gekregen.¹⁰ Daar staat tegenover dat zij toch zeer belezen is: haar bibliografie (voor een groot deel Nederlandstalig) beslaat maar liefst 26 pagina's. Ook de beschrijving zelf is over de gehele linie correct — een klein foutje hier en daar uitgezonderd.¹¹

Het is echter niet in de beschrijving van de Nederlandse Republiek waar de kracht van dit boek ligt: die is te vinden in het feit dat een lang en breed bekend verschijnsel (het aristocratiseringsproces) in een breder analytisch kader komt te staan.¹² Door haar *gender* benadering weet Adams op de cruciale rol van de

¹⁰ Met name het werk van L. Kooijmans zou haar analyse hebben ondersteund: L. Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1997); *Idem*, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam, 2000).

¹¹ Bijvoorbeeld 'Emperor Philip II' in plaats van 'King Philip II' in Adams, *The familial state*, 39.

¹² Voor de term aristocratisering, zie D. J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen, 1978), met name 39-40; A. J. C. M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaren als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Den Haag, 1989); M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* (Den Haag, 1985); C. Schmidt, *Om de eer van de*

strategische huisvaders te wijzen. Dankzij het vergelijkende perspectief is het Nederlandse staatsvormingsproces nu beter te begrijpen. Ook al was er in Engeland en Frankrijk eveneens een grote mate van patrimonialisme, de uitkomsten zijn uiteenlopend, zowel in staatsvorming als in de koloniale politiek. Daarmee is de staatsvorm van de Republiek nog steeds een bijzonder fenomeen, maar de onderliggende mechanismes zijn dat niet.

De auteur van het tweede boek dat hier besproken wordt, Philip Gorski, behoort tot dezelfde 'school' als Adams. Beiden plaatsen zichzelf in de zogenaamde 'derde golf' in de historische sociologie. De werken van de klassieke meesters als Marx, Durkheim en Weber zijn daarbij als 'eerste golf' te beschouwen; de 'tweede golf' omvat het macro-sociologische werk van onder meer Moore, Wallerstein, Anderson, Tilly en Skocpol. De 'derde golf' bouwt voort op de 'tweede' maar heeft meer aandacht voor processen die op meso- en microniveau plaatsvinden, bijvoorbeeld de *gender*- en familiale structuren van Adams.¹³ Er zijn nog een aantal andere opvallende overeenkomsten. Gorski is net als Adams sinds kort verbonden aan het prestigieuze Yale; net als Adams heeft hij al behoorlijk wat over de Nederlandse Republiek gepubliceerd. Toch is hij vooral te beschouwen als een kenner van het vroegmoderne Pruisen. Hij verbleef een tijd in Berlijn en heeft daar een goede relatie met onder andere Heinz Schilling opgebouwd.¹⁴

Bij *The disciplinary revolution* is staatsvorming weer het centrale thema, net als bij Adams.¹⁵ Nu gaat het echter niet om familiale netwerken maar om de voordelen van religieuze disciplinerende. Voor Gorski is de prangende vraag hoe

familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950. Een sociologische benadering (Amsterdam, 1986).

¹³ Het manifest van de 'derde golf' is J. Adams, E. Clemens, A. S. Orloff, ed., *Remaking modernity. Politics, history and sociology* (Durham, Londen, 2005), met name de inleiding; Ph. Gorski, 'Beyond Marx and Hintze? Third wave theories of early modern state formation', *Comparative studies in society and history*, XLIII (2001) 851-861.

¹⁴ Aan Yale is Gorski adjunct-professor en directeur van het Center of Comparative Studies; hij is tevens nog verbonden aan de University of Wisconsin. Adams studeerde aan de University of Wisconsin, Gorski begon daar zijn professionele loopbaan. Gorski schreef ook 'The return of the repressed. Religion and the political unconscious of historical sociology', in: J. Adams, E. Clemens, A. S. Orloff, ed., *Remaking modernity*, 161-189. Julia Adams schreef weer 'The rule of the father. Patriarchy and patrimonialism in early modern Europe', in: Ch. Camic, Ph. S. Gorski, D. M. Trubek, ed., *Max Weber's economy and society. A critical companion* (Stanford, Californië, 2005) 237-266. Samen met Gorski is Adams bovendien redacteur van het tijdschrift *Sociological Theory*. Beiden kregen voor hun eerdere artikelen over Nederland de Barrington Moore Award voor het beste artikel op het gebied van de vergelijkende historische sociologie van de American Sociological Association (Gorski in 1994, Adams in 1995).

¹⁵ Over dit boek is een discussiedossier te vinden met commentaar van onder meer Julia Adams en een weerwoord van Philip Gorski in *Comparative and historical sociology*, XV (2004) iv, 1-10.

Nederland en Pruisen, twee relatief zwakke en kleine staten, zoveel macht hebben kunnen opbouwen. Het antwoord is: doordat de reformatie een diepgaande en verreikende disciplinaire revolutie teweegbracht die de staatsmacht van deze twee vroegmoderne staten ondersteunde en versterkte. Hij vergelijkt het belang van sociale discipline bij staatsvorming met de rol van stoom tijdens de industriële revolutie: 'What steam did for the modern economy, I claim, discipline did for the modern polity: by creating more obedient and industrious subjects with less coercion and violence.' (xvi) Deze effecten waren aanvankelijk het sterkst bij de calvinistische delen van Europa. Toen eenmaal bleek dat deze vorm van disciplineren effectief was, werd het model overgenomen door andere (niet-calvinistische) staten.

In zijn eerste hoofdstuk zet Gorski uiteen waarom hij vindt dat dit boek geschreven moest worden. Hij behandelt een reeks theoretische en historische visies: Max Weber is net als bij Adams zijn grootste inspiratiebron, maar ook Michel Foucault, Norbert Elias, Gerhard Oestreich en Otto Hintze zijn belangrijk. Kritiek is er op marxistische (Perry Anderson en Immanuel Wallerstein) en op *bellicistische* (Brian Downing en Charles Tilly) auteurs die teveel nadruk leggen op klassen of op het belang van oorlog. Voor Gorski is het duidelijk: staten werden niet alleen opgebouwd door macht en kapitaal (de these van Tilly) maar ook door veranderingen in cultuur en sociale relaties. 'In sum, discipline increases state power insofar as it increases overall levels of administrative efficiency and social order because a more orderly society is cheaper to govern and a more efficient administration is cheaper to run.' (36)

Het tweede hoofdstuk behandelt dan de Nederlandse *case*. De beschrijving is heel adequaat en net als bij Adams breed ingebed met behulp van een indrukwekkende, voor een groot deel ook een Nederlandstalige bibliografie.¹⁶ In oorlogen kon Nederland zich goed weren en de staatsfinanciering was behoorlijk effectief. Over het geheel genomen was Nederland een redelijk geordend land, voor veel buitenlandse bezoekers een oase van rust.¹⁷ Op het gebied van armenzorg en onderwijs was er op lokaal niveau een nauwe samenwerking tussen de burgerlijke en religieuze autoriteiten. De kerkelijke tucht van de calvinisten gold uiteraard in eerste instantie voor de lidmaten van de kerk, maar het disciplinerende effect waaierte uit naar de gehele samenleving. Ook andere kerken en gezindtes hadden hun disciplinerende regels; het

¹⁶ Niet in de literatuurlijst, maar belangrijk aanvullend zou zijn geweest: P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam, 1996): met name zijn behandeling van de organisatie van bededagen (104); ook W. Bergsma, 'Church, state and people', in: K. Davids, J. Lucassen, ed., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge, 1995) 196-228, zou zijn analyse hebben kunnen versterken.

¹⁷ Zie hiervoor ook Ph. Gorski, 'Calvinism and democracy. Populism, pacification and resistance in the Dutch Republic, 1555-1787', in: C. Lankowski, ed., *Breakup, breakdown, breakthrough. Germany's tortuous path to modernity* (New York, 1999) 1-33.

bijzondere bij de calvinisten was echter dat elk individu niet alleen verantwoordelijk was voor zichzelf, maar ook voor de gehele gemeenschap.¹⁸

Mede dankzij de gedisciplineerde bevolking kon de Nederlandse staat zo machtig zijn: op centraal niveau was deze dan misschien zwak, op lokaal niveau was de overheid zeer sterk. De invloed van het calvinisme was gering bij de staatsinstellingen en staatsbeleid. Bij sturing van het gedrag van de burgers speelde het echter wel degelijk een rol. Ter nuancering stelt Gorski vast dat er ook andere bronnen van disciplineren waren. Hij denkt daarbij onder andere aan stedelijk-civiele tradities of aan de strakke discipline die in het Nederlandse leger gold.

Terwijl de Nederlandse Republiek omschreven kan worden met 'the disciplinary revolution from below' is Pruisen het voorbeeld van 'the disciplinary revolution from above.' Hier ondersteunde wederom een gedisciplineerde bevolking de staatsvorming. De invoering van de calvinistische discipline door de centrale regering hield een machtsstrijd met de overwegend lutherse standenvergadering in. Met behulp van een nieuw bureaucratisch apparaat omzeilde de vorst de standen en werd de bevolking een nieuwe religie opgelegd. Niet alles kwam echter van bovenaf: een tendens 'from below' als het opkomende piëtisme werd bevorderd door de centrale staat. Verliezers in dit geheel waren de traditionele lokale en provinciale bestuurders.

Gorski bevindt zich in zijn behandeling van Pruisen in een bekend debat binnen de Duitse historiografie. Immers, de *Konfessionalisierungsthese* geldt daar als heersend paradigma.¹⁹ Deze houdt in dat lokale en centrale autoriteiten een uniforme religieuze samenleving prefereerden en bevorderden. Het maakte niet uit of die religie nu luthers, katholiek dan wel calvinistisch was. In veel Duitse staatjes en stadstaten ging *Konfessionalisierung* dan ook hand in hand met disciplineren van de bevolking en staatsvorming.²⁰ Gorski's specifieke bijdrage in dit debat is dat hij de verschillen tussen religies weer meer wil benadrukken. Uiteraard zijn die verschillen graduëel, maar de calvinistische disciplineren ging toch verder dan die van de luthersen of de katholieken. Bovendien werden de laatsten sterk beïnvloed door de calvinisten.

In het vierde hoofdstuk, gevolgd door een conclusie, vat Gorski zijn belangrijkste bevindingen samen. Staten zijn niet alleen bestuurlijke apparaten met militaire instituties, zij zijn ook opvoedkundige, correctieve en ideologische

¹⁸ Met deze benadering van Nederland als multiconfessionele samenleving is Gorski in zijn boek genuanceerder dan in zijn eerdere artikel waarbij hij Nederland als calvinistisch duidde: Ph. S. Gorski, 'The Protestant ethic revisited. Disciplinary revolution and state formation in Holland and Prussia', *The American journal of sociology*, XCIX (1993) 265-316.

¹⁹ Zie met name H. Schilling, *Konfessionskonflikt und Staatsbildung* (Gütersloh, 1981).

²⁰ Voor een kritische bespreking van deze visie op het geval 'Nederland', zie O. Mörke, 'Konfessionalisierung als politisch-soziales Strukturprinzip? Das Verhältnis von Religion und Staatsbildung in den Republik der Vereinigten Niederlande im 16. und 17. Jahrhundert', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XVI (1990) 31-60 (niet in Gorski's bibliografie helaas).

organisaties. (165) Zij dwingen niet alleen af, maar zij werken ook door overtuiging en coöptatie. (168) Zijn studie heeft het lokale niveau in het staatsvormingdebat teruggebracht en het belang laten zien van de religieuze dimensie. (157) Daar is niet veel op af te dingen. Het boek is zeer helder en toegankelijk geschreven, ook voor de minder ingevoerde lezer op het gebied van staatsvormingstheorieën en *Konfessionalisierung*.²¹

Uiteindelijk is Gorski echter behoorlijk bescheiden in zijn claim: religie is slechts één van de factoren die een rol spelen — het is niet eens persé een doorslaggevende factor. (137) Deze bescheiden opstelling is niet iets wat je verwacht nadat er in het begin een vergelijking met de stoom in de industriële revolutie is gemaakt. Het gewicht van de religieuze factor ten opzichte van bijvoorbeeld de invloed van oorlogvoering is onduidelijk, terwijl hij nog wel zoveel kritiek had op de *bellicisten*. Voor het verval van de Republiek voegt zijn these niet veel toe. Dit valt overigens ook buiten zijn vraagstelling: het ging Gorski om juist de kracht van Nederland en Pruisen te verklaren. Adams biedt daarentegen wel een verklaring voor zowel de opkomst als het verval van de Republiek. Overigens is zij minder bescheiden: voor haar is de *gender* benadering niet zomaar een factor dat je ‘er ook nog bij moet betrekken’, ‘as an asterisk to fiscal-military preoccupations’: ‘The early modern patrimonial state and its sovereign arms or extensions would not have existed without the concept of father-rule and associated patriarchal practices of power.’ (200)

De derde auteur, Liah Greenfeld, heeft zich net als Gorski en Adams sterk door Max Weber laten inspireren. Dat is meteen al te zien aan de titel, *The spirit of capitalism*. De oriëntatie van deze professor in de politieke en sociale wetenschappen aan de Boston University is echter anders: het gaat om economische groei en nationalisme, niet om staatsvorming. Het boek is eigenlijk een vervolg op haar eerdere werk over nationalisme, *Nationalism. Five roads to modernity* van 1992.²² Een ander belangrijk verschil met de voorgaande twee is dat Greenfeld ambitieuzer is. *The spirit of capitalism* is breder van opzet, dikker, behandelt een langere periode en heeft meer *cases* (Engeland, Nederland, Frankrijk, Duitsland, Japan en de Verenigde Staten). Het boek heeft ook duidelijk pretenties voor huidig (VS-)regeringsbeleid. Haar beide boeken werden ‘bij het grote publiek’ in het algemeen zeer positief ontvangen.²³

²¹ Zie ook D. McKay, ‘Review of Philip S. Gorski, The disciplinary revolution. Calvinism and the rise of the state in early modern Europe’, *H-German, H-Net Reviews* (September 2004), URL: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.cgi?path=135191096372363> (bezoekt 24-1-2006).

²² L. Greenfeld, *Nationalism. Five roads to modernity* (Cambridge, Massachusetts, Londen, 1992).

²³ Voor de *Spirit of capitalism* kreeg ze in 2002 de *Kagan Best Book in European history prize*. Lovende recensies: die van R. Skidelsky in de *New York Review of Books* (13-03-2003) en J. Gray, ‘The global mirage’, *The Times Literary Supplement* (7-6-2002) zijn misschien wel de belangrijkste geweest, vooral voor het ‘grote publiek.’ Een recensieartikel waarin het eerste boek

Net als Max Weber stelt Greenfeld dat er inderdaad een 'spirit of capitalism' is geweest. Deze was echter niet gekoppeld aan religie maar aan nationalisme. De centrale stelling van het boek is dat moderne economische groei (wat voor haar gelijk staat aan 'kapitalisme') alleen *sustained* (ononderbroken) kan zijn als de economische actoren het belang van de natie inzien. Voor de analyse van de economische ontwikkeling gebruikt zij een metafoor uit de luchtvaart, de 'take-off', uit Walt Rostows beroemde boek *Stages of economic growth. A non-communist manifesto* (1960). Rostow had de economische groei in vijf fases ingedeeld, waarbij de zogenaamde 'take-off' fase de belangrijkste was, omdat deze de scheiding vormde tussen een traditionele en een moderne economie. Volgens Greenfeld moet voorafgaand aan die 'take-off' er eerst een nationalistische geest zijn, anders houdt de groei geen stand. Groei moet worden gevoed, niet zozeer door stimulering van de vraag of consumptie, maar vooral door ondernemers die in de gaten hebben dat zij de natie moeten steunen. (23) Daarmee neemt zij expliciet stelling tegen Ernest Gellner en Eric Hobsbawm, die van mening waren dat nationalisme zich pas kon ontwikkelen nadat er een behoorlijke industriële ontwikkeling was geweest.

Greenfeld begint bij het begin — en dat is voor haar Engeland in de zestiende eeuw. Want daar werd het nationalisme reeds in een vroeg stadium gevormd, hetgeen te zien is in het werk van John Wheeler (*A treatise on commerce*, 1601), Samuel Fortrey (*Englands interest and improvement*, 1663) en Daniel Defoe (*Review of the state of the English nation*, 1704-1714). Vooral de oriëntatie van de Engelse kooplieden was belangrijk: zij maakten hun individualistische economische rationaliteit ondergeschikt aan de macht en de waardigheid van de natie. Engeland was helemaal niet zo'n ontwikkelde samenleving, zelfs nogal achterlijk vergeleken met Nederland. Dat hier toch de industriële revolutie begon had te maken met de nationalistisch georiënteerde ondernemers.

Het volgende hoofdstuk behandelt de Nederlandse Republiek, dat eigenlijk een 'negatieve case' vormt. Want hier was wel degelijk economische groei (daarom ook de titel 'The great seventeenth century exception') maar in de achttiende eeuw kwam onvermijdelijk het verval. De reden was het gebrek aan nationalistische gevoelens. De individualistische Nederlandse ondernemers hadden eigenlijk vooral hun eigen belang voor ogen: 'Dutch capitalism thus was ... a 'conscienceless individualism' uninhibited by moral scruples and social concerns.' (104) Er was geen nationalistisch sentiment dat de economie ondersteunde. 'The Dutch did not make a fetish of ever-continued growth ... They remained economically rational instead ... in other words, they were not a nation.' (90)

Bovendien lieten de kooplieden zich belemmeren doordat zij zich onbehaaglijk voelden als zij teveel verdienden. Hier was de calvinistische invloed merkbaar, hetgeen zij ontleent aan Simon Schama's *Embarrassment of riches*.

van Greenfeld wordt behandeld is B. Yack, 'Popular sovereignty and nationalism', *Political Theory*, XXIX (1995) 517-536.

(99) Greenfeld gaat zelfs nog verder dan Schama: 'But the Dutch collective conscience was vague and for the most part eclipsed by provincial and municipal particularistic identities. The Dutch *conscience collective* was anti-economic; it placed economic activity — activity aimed at the production of wealth as such — outside the sphere of moral and socially approved conduct, and refused to see any economic goal as ethical.' (101) De Engelsen waren volgens haar daarentegen veel 'moderner': die hadden de religieuze motiveringen reeds in de zestiende eeuw geheel uit hun economische praktijk — en tevens uit de conceptualisering van hun natie — geweerd. (57)

Bij haar behandeling van Nederland steunt Greenfeld veel op het werk van De Vries en Van der Woude. Zij zet zich ook tegen hen af, als het gaat om de claim op economische moderniteit van de Republiek.²⁴ Alleen al het feit dat in de achttiende eeuw de Nederlandse groeicijfers stagneerden bewijst dat de economie niet 'modern' was. En passant blijkt de behandeling van de *case* Nederland zeer zinvol voor Greenfeld: op pagina 87 wordt duidelijk wat ze met 'modern' bedoelt en op pagina 96-99 kan Greenfeld pas formuleren wat ze precies onder nationalisme verstaat. Nationalisme is volgens haar een collectieve identiteit van een soevereine gemeenschap die alle inwoners insluit en als gelijkwaardig beschouwt. Patriottisme is iets anders: Nederlanders waren misschien wel patriotten, maar dat betekende dat zij vooral van hun eigen (meest lokale) gemeenschap hielden. Wel benadrukt Greenfeld het belang om Nederland te bestuderen: 'This successful economy that lacked the spirit of nationalism — a negative case — proves the crucial importance of this spirit for modern economic development': er was immers geen 'collective goal and direction.' (104)

De volgende *case* is Frankrijk, 'The first convert.' Het hoofdstuk gaat echter niet zozeer om de bekering van dit land naar het nationalisme, maar meer over hoe Frankrijk achter bleef lopen bij Engeland. Dat kwam voornamelijk door de mercantilisten en de fysiocraten, die verkeerde opvattingen van 's lands belangen verkondigden. De auteurs die hier uitgebreid worden geciteerd zijn Antoine de Monchrétien (*Traicté de l'oeconomie politique* van 1615) en Colbert. Colbert had eigenlijk best goede ideeën maar hij was geheel gericht op de dienstverlening voor de vorst, niet voor de natie. Ook Rousseau's afkeer van geld (150) toonde aan dat Frankrijk nog niet rijp was voor economische groei. Pas na de revolutie van 1789 zouden ook de Fransen kapitalistisch worden, echter pas nadat zij een nationalisme hadden ontwikkeld. Toch zou de invloed van de fysiocraten nog lang doorwerken: dat was de reden waarom de Franse economie in de negentiende eeuw zich zo moeizaam ontplooid. (153)

Vervolgens breidt het economisch nationalisme zich toch verder uit. 'Where it developed, the new economic consciousness — the competitive and forward-oriented collective spirit of capitalism — followed closely upon the heels of nascent nationalism. ... The new economic consciousness, put simply, was the

²⁴ J. de Vries, A. van der Woude, *The first modern economy. Success, failure, and perseverance of the Dutch economy, 1500-1815* (Cambridge, 1997) 693.

expression of nationalism in the economic sphere: the spirit of capitalism was born as economic nationalism.’ (107) In Duitsland duurde het echter een tijd voordat het economisch nationalisme doorbrak. Greenfelds voornaamste bron hier is het werk van Friedrich List, die de Duitsers aangaf welke richting zij moesten nemen wilden zij een economisch krachtige natie worden.

Japan krijgt van Greenfeld een dubbel hoofdstuk, gezamenlijk maar liefst 138 pagina’s. Al ten tijde van het regime van de Tokugawa’s was er al een behoorlijk nationalistisch bewustzijn, maar blijkbaar niet zo sterk als in Engeland. Want pas in de negentiende eeuw werd het nationalisme verrijkt met de noodzakelijke economische oriëntatie. De veranderende houding wordt uitvoerig geïllustreerd aan de hand van de geschriften van onder meer Ito en Fukuzama. Net als bij haar behandeling van Duitsland weet zij veel materiaal van economische denkers naar voren te halen, dankzij het feit dat in deze landen zo lang een publiek debat is geweest over het verband tussen economie en nationalisme. Voor Japan was het ‘westers-model-nationalisme’ ook verreweg het belangrijkste dat Japan van het Westen overnam. (327)

Ten slotte komen de Verenigde Staten aan de orde. Eigenlijk hoeft Greenfeld hier niet lang bij stil te staan: ‘The American ‘take-off’ thus, unlike those of England, France, Germany, and Japan, while a fascinating story, fully deserving to be told and retold, does not require an explanation. With the vigorous economic spirit and a stout body, the sustained and stupendous growth of the American economy — unlike growth in general — was indeed natural.’ (364) Gelukkig voor haar Amerikaanse publiek weet Greenfeld nog meer dan 100 pagina’s over de Verenigde Staten te schrijven. De basis van de Amerikaanse ontwikkeling lag in de Engelse kolonisatie: de Britten brachten al de juiste economisch-nationalistische houding mee. (369) ‘By 1700 it was clear that endless (thus, irrational) accumulation of wealth had emerged in America as an end in itself, an ethical ideal in its own right.’ (374) Even leek het verkeerd te gaan, toen omstreeks 1800 de landbezitters een dominante positie innamen, maar gelukkig wees Alexander Hamilton de Amerikanen de juiste weg. Dankzij de afwezigheid van het aristocratische element kon het Amerikaanse nationalisme ook bogen op een grote gelijkwaardigheid van alle burgers (het element van ‘inclusive’, zo belangrijk voor haar nationalisme-begrip). Het ging eigenlijk vanzelf, vooral na de pleidooien van de Republikein Henry Clay in het Congres en de publicatie van Andrew Carnegie’s *Empire of business*. Het was opvallend dat Amerikaanse ondernemers in de eerste plaats hun eigenbelang nastreefden, net als de Nederlanders. (440) Toch schaadde dat het economisch-nationalisme niet, want dat model was al in de twintigste eeuw dominant geworden.

Het boek bevat geen conclusie, wel een epiloog. Vergeleken met Gorski en Adams valt de andere aanpak van Greenfeld echt op. Terwijl de eerste twee ruimte laten voor andere verklarende factoren is Greenfeld geheel monocausaal.²⁵

²⁵ Zij besteedt geen enkele aandacht aan hedendaagse discussies over welke factoren een rol zouden kunnen spelen bij economische groei. Nergens is er een verwijzing naar de invloed van de institutionele

Gorski en Adams zien zigzag ontwikkelingen, maar bij Greenfeld is er op een bepaald moment een nationalistisch gevoel bij de ondernemers en daarna gaat het eigenlijk vanzelf. Het nationalisme verandert niet meer en de richting die op een bepaald moment wordt ingeslagen is doorslaggevend, ook al worden de ondernemers later zelfs gewetenloze kapitalisten die alleen op eigengewin uit zijn. Terwijl met deze niet-historiserende houding Greenfeld dus eigenlijk meer 'sociaal-wetenschappelijk' lijkt, is zij dat toch niet. Zij is uitermate slordig met haar terminologie en begrippenapparaat, die Adams en Gorski (als goede sociale wetenschappers) uitvoerig en zorgvuldig in de inleiding omschrijven en inkaderen. Veel termen van Greenfeld worden pas in de loop van het boek uitgewerkt.²⁶ Een begrip als economische groei blijft in het gehele boek echter vaag. Nergens wordt duidelijk hoeveel groei er moet zijn, in welke sectoren, nergens is er een statistische onderbouwing. Haar claim dat moderne economische groei (of kapitalisme, oftewel 'take-off') komt na het nationalisme is daarom alleen al geheel op drijfzand gefundeerd. Dat zij Rostow zonder omhaal binnenhaalt als richtinggevend econoom komt bij economisch-historici volstrekt ongeloofwaardig over in het licht van de vele kritiek die er op zijn werk is gekomen. 'Take-offs' à la Rostow zijn eenvoudigweg niet aantoonbaar gebleken.²⁷

Greenfeld is ook minder kritisch ten opzichte van haar bronnen dan Adams en Gorski.²⁸ Terwijl de behandeling van haar Duitse en Japanse *cases* nog redelijk gefundeerd zijn, geldt dat beslist niet voor al haar vroegmoderne *cases*. Het naar voren halen van slechts enkele denkers uit de zestiende, zeventiende of achttiende eeuw, en vervolgens menen dat zij de juiste visie geven over een zo'n gecompliceerd onderwerp als economische ontwikkeling en nationalisme is voor

theorie van Douglass North of naar het werk van een vooraanstaand economisch historicus als Jan Luiten van Zanden.

²⁶ Zie bijvoorbeeld ook de kritiek van D. Lal, 'Review of Liah Greenfeld, *The spirit of capitalism: nationalism and economic growth*', *Economic history services* (17 februari 2003), URL: <http://www.eh.net/bookreviews/library/0592.shtml> (bezoekt 24-1-2006). Lal noemt het boek 'confused and confusing' vanwege de onduidelijke terminologie. Zie ook de recensie die Philip Gorski over dit boek van Greenfeld schreef in de *American journal of sociology*, CX (2004) 492-494, 'so much at odds with the accepted interpretations.' Charles Tilly noemde dit werk in zijn recensie in de *Political science quarterly*, CXVIII (2003) 714-715: 'underspecified and mysterious.' De grote bijval voor haar boek is er vooral bij de (voornamelijk politicologische) wetenschappers die gespecialiseerd zijn in negentiende- en twintigste-eeuwse ontwikkelingen.

²⁷ Zie onder andere H. A. M. Klemann, 'Recente geschiedschrijving over de industriële revolutie', *Neha-bulletin*, IX (1995) 101-119, aldaar 102-106.

²⁸ Greenfeld heeft ervoor gekozen, omdat de uitgever het boek te dik vond (xi), om na de zoveel pagina's alle voetnoten (inclusief de verwijzingen van citaten!) in één grote voetnoot te combineren. Het geeft aan dat zij aan bronnenkritiek geen prioriteit geeft. Volgens mij had zij beter de hoofdstukken over Japan en de VS in kunnen korten, deze zijn nu buitenproportioneel ten opzichte van de andere *cases* uitgevallen.

veel historici volstrekt beneden de maat.²⁹ Ook haar visie dat het Britse (en ook het Amerikaanse) nationalisme geen band had met religie is door een aantal recensenten bestreden: het hangt er maar van af welke economische auteurs je verkiest te behandelen.³⁰

Bovendien krijgen vroegmoderne economische auteurs wel erg veel macht bij Greenfeld. Dat een handjevol fysiocraten de groei van de gehele Franse natie hebben kunnen tegenhouden, zelfs nog in de negentiende eeuw, lijkt mij onhoudbaar. Ideeën opereren niet in het luchtledige, zij staan in voortdurende interactie met de omgeving en worden mede door de omgeving beïnvloed. Aan die economische en politieke omgeving besteedt Greenfeld geen enkele aandacht. Nogal ironisch stelde een recensent dat dan ook 'the missing ingredient' voor het achttiende-eeuwse Nederland 'a vocal economic nationalist or two' zou moeten zijn.³¹ Het zou Greenfeld niet eens echt vreemd in de oren klinken, want, volgens haar: 'It is a matter of choice. The Dutch of the seventeenth and eighteenth centuries did not choose to become modern.' (90)³²

Het is jammer, want er is vast wel enig verband tussen nationalisme en economische groei. De Duitse en Japanse *cases* laten in ieder geval zien dat het heeft gewerkt. Op zich is het natuurlijk al mooi dat Nederland haar aandacht krijgt. Lang niet alle vergelijkbare werken nemen de moeite om de Republiek (voor buitenlanders vaak een moeilijk te vatten geheel) te bestuderen.³³ Maar ze heeft er volgens mij te snel het etiket van een 'negative case' op geplakt. Waarom zou het nationalisme in de Republiek voor de gehele federatie moeten gelden? Zou een 'Hollands nationalisme', zoals dat door De la Court c. s. werd verwoord, niet ook voldoende zijn geweest? ³⁴ Het Britse nationalisme was toch

²⁹ Andre Wakefield in zijn recensie over dit boek in het *Journal of modern history*, LXXV (2003) 926-928, aldaar 927: 'I find it difficult to comprehend how this crucial chapter [over Engeland] which must bear the weight of Greenfeld's entire argument, could be so thin.' Zie ook Gorski's eerder genoemde recensie van Liah Greenfeld: 'paper-thin evidentiary base' (494), en de recensie van Mark N. Hagopian in *American political science review*, XCVI (2002) 803: 'What evidence does Greenfeld give for this bold claim? ... certain economic theorists'; en de kritiek van David I. Burron, 'Review of Liah Greenfeld, The spirit of capitalism', *The nationalism project website* (31 januari 2002), URL: <http://www.nationalismproject.org/books/bookrevs/greenfeld.html> [bezocht 13-01-2006].

³⁰ Deze kritiek is wel het beste uitgewerkt in het recensie-artikel over dit boek van P. Rutland, 'The muse of history', *History and theory*, XLII (2003) 116-126, vooral op pagina 122.

³¹ Peter Wardley in zijn recensie van dit boek in *Enterprise and society*, III (2002) 715-718, aldaar 717.

³² Zie ook het recensie-artikel van D. Bell, 'Recent works on early modern French identity', *Journal of modern history*, LXVIII (1996) 84-113, aldaar 95, over Greenfeld's eerste boek en haar controversiële visie op de invloed van ideeën bij het uitbreken van de Franse Revolutie.

³³ Het in onderwerp vergelijkbare L. Weiss, J. M. Hobson, *States and economic development, a comparative historical analysis* (Cambridge, 1995) gaat bijvoorbeeld geheel aan Nederland voorbij.

³⁴ Interessant is om te zien dat Gorski het 'Hollandse nationalisme' veel serieuzer neemt en ook in tijd plaatst vóór het Engelse nationalisme; Ph. Gorski, 'The mosaic moment. An early modernist critique of

ook voornamelijk 'Engels' en niet 'Schots' of 'Iers'.³⁵ Ondanks haar beperkte bibliografie over Nederland (slechts 18 titels gebruikt ze, vrijwel allemaal Engelstalig) is zij dankzij haar collega Michael Thurman wel degelijk op de hoogte gebracht van de discussies over de Hollandse economische politiek, zoals blijkt uit de voetnoten 20 en 22 op pagina 494.³⁶ Maar ze concludeert droogjes op pagina 101 'It is revealing that the Dutch of the Golden Age contributed virtually nothing to the development of economic thought in general.'

Het vierde werk in dit besprekingsartikel laat Nederland wel weer wat positiefs bijdragen. Het boek van Jan Glete, *War and the state in early modern Europe*, staat geheel in de *bellicist tradition*, zoals Gorski dat noemt. Anders dan de drie voorgaande auteurs is Glete geen sociale wetenschapper van huis uit, maar een historicus die zich op het gebied van de historische sociologie begeeft. Deze professor van de Universiteit van Stockholm is al bekend geworden met zijn werk op het gebied van de maritieme geschiedenis. In 1992 publiceerde hij *Navies and nations. Warships, navies and state building in Europe and America, 1500-1860*, gevolgd door *Warfare at sea, 1500-1650. Maritime conflicts and the transformation of Europe* in 2000. In beide werken kwam de bestudering van de Nederlandse vloot al prominent naar voren.³⁷

War and the state is een vergelijkende studie naar de invloed van oorlogvoering op het staatsvormingproces. Glete vergelijkt het Spaanse Rijk, de Nederlandse Republiek en Zweden in het tijdvak 1500-1650. In deze tijd ontstond

the modernist theory of nationalism', *American journal of sociology*, CV (2000) 1428-1468, aldaar 1433. Voor Greenfeld zou dat echter wel erg lastig zijn geweest: er zou dan geen verklaring meer zijn voor de stagnatie van Nederland in de achttiende eeuw.

³⁵ Wat dat betreft is het bevreemdend dat Greenfeld ook zo'n monolithisch geheel van het nationalisme maakt. Bij de Britse natie meldt zij nergens dat er een imperium was, alsof dat geen verschil uitmaakt. Haar idealistische beschrijving van de Amerikaanse natie doet ook weinig recht aan groepen die zich waarschijnlijk helemaal niet 'inclusive' en 'gelijkwaardig' behandeld voelen (zwarten, Indianen, latino's) — voor haar is blijkbaar de afwezigheid van aristocraten een voldoende voorwaarde is om een 'inclusive nation' te creëren.

³⁶ Michael Thurman is in 2001 aan de Boston University gepromoveerd op de wortels van het Nederlandse nationalisme (titel: 'The nature of nations. The Dutch challenge to modernization. Accounts of national identity'). Daar is echter geen handelsuitgave van en ik ken zijn werk niet. Hij vertaalde sommige teksten uit het Nederlands voor Greenfeld en is verantwoordelijk geweest voor deze twee uitgebreide inhoudelijke voetnoten, waarin onder meer verwezen wordt naar H.-J. Wagener, 'Free seas, free trade, free people. Early Dutch institutionalism', *History of political economy*, XXVI (1994) 396-422. Wagens behandeling van de economisch-politieke geschriften van Grotius, Graswinckel en De la Court wordt echter op geen enkele manier door Greenfeld gehonoreerd.

³⁷ Zie de recensieartikelen van W. J. R. Gardn, 'The state of naval history', *Historical Journal*, XXXVIII (1995) 695-705 (over *Navies and nations*) en J. Black, 'War in Europe. Review article', *European History Quarterly*, XXXIII (2003) 531-547 (over *Warfare at sea*).

namelijk de *fiscal-military state*, die model zou staan voor de latere Europese staatsvorming vanwege ‘... the potential of the new organisation for resource mobilisation and violence control ...’ (28) De invloed van private ondernemingen in de staat werd teruggedrongen: ‘The role of private entrepreneurs in warfare was drastically reduced, but the new armed forces became major forces of demand for capitalistic entrepreneurs in munitions, provisions, naval stores and textiles.’ (30)

Als echte historicus begint Glete met een historisch overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen. Pas in hoofdstuk twee komt het theoretische kader aan bod. De drie eerder genoemde auteurs zouden zo iets nou precies niet doen: zelfs Greenfeld begint met een overzicht van een paar theoretische benaderingen. Na de bespreking van enkele toonaangevende auteurs (Barrington Moore, Samuel Finer, Stein Rokkan, Charles Tilly, Brian Downing en Thomas Ertman) besluit Glete dat de meesten de staatsvorming teveel bestuderen als een *top-down* ontwikkeling vanuit de centrale regering (repressie, dwang). Staatsvorming ziet Glete als een proces waar het lokale niveau sterk bij betrokken is geweest. In navolging van Frederic Lane, die vooral over de Venetiaanse geschiedenis schreef, beschouwt Glete de staat vooral als een beschermingverkopende instantie. De lokale elites moeten overtuigd raken van het belang om deze staat te ondersteunen. In ruil voor protectie stemmen zij dan bijvoorbeeld voor belastingen en geven politieke steun. Indien dit soepel verloopt, heeft de staat minder moeite om het beleid te implementeren — of, in de terminologie van de institutionele econoom Douglass North, de transactiekosten zijn lager. In deze interacties tussen staat en lokale elites raken verschillende belangengroepen betrokken bij de staatsvorming. Contractuele afspraken zijn daarbij een belangrijke innovatie: zij ondersteunen de ‘aggregation of political interests’ (8), een belangrijke term voor Glete.

Glete gaat theoretisch nog een stap verder. Militaire instituties waren immers zeer grote, complexe organisaties. ‘States with large military organisations are ... conveniently called fiscal-military states, ... composed of fiscal systems that extracted and centralised resources from society, normally taxes on land and trade, and a social framework of ‘containers’ for advanced forms of warfare: permanent formations of infantry, cavalry and artillery and permanent navies with specialised warships that made full use of the potential of coherent military formations and advanced technology.’ (214) Daarom wil hij ook kijken naar theoretische inzichten uit de organisatietheorie. Dat laatste is een originele insteek die nog niet eerder in de staatsvormingliteratuur is gebracht. Alleen William McNeill wees eerder op het belang van innovaties binnen de bureaucratische organisaties van de staat. Glete gebruikt vooral Oliver Williamson voor het handige onderscheid tussen ‘markt’ (privé-ondernemers) en ‘hiërarchie’ (staat). Mensen in de markt zijn in principe rationeel en opportunistisch; hun rationaliteit is vooral gebaseerd op eerdere ervaringen. Alleen succesvolle *fiscal-military states* weten een harmonieuze relatie tussen markt en hiërarchie te bewerkstelligen. Lokale elites willen namelijk wel bescherming, maar alleen tegen

een redelijke prijs. Vaak echter werkte de hiërarchie zeer nadelig voor de markt, vooral als gevestigde belangen hun macht niet wilden opgeven. (57-58)

Voor de meer historisch georiënteerde lezer die langzamerhand de weg is kwijtgeraakt kan ik ter geruststelling nu schrijven dat de drie volgende hoofdstukken, met de beschrijvingen van Spanje, Nederland en Zweden vrijwel geheel empirisch gericht zijn. Voor Glete zijn deze drie *cases* interessant omdat zij vanuit heel verschillende condities moesten opereren, terwijl de 'oplossingen' uiteindelijk toch gelijksoortig waren. Zij werden de eerste fiscaal-militaire staten in de geschiedenis.

Als eerste dus Spanje. Dit land was zo machtig omdat 'its rulers and their advisers solved military problems in an innovative way.' (137) Vanaf 1500 werd het leger opgebouwd met strakke militaire *ordenanzas* en een uitgebreide bureaucratie. De vele oorlogen in Italië creëerden daar het trainingsgebied voor de Spaanse soldaten. Het gevolg was een gedisciplineerde, ervaren troepenmacht, de *tercios*. Ook de vloot was indrukwekkend, met 40 tot 50 permanente galeien. Circa 1560 was Spanje onbetwist de militaire leider in Europa. Daarna kwam echter het verval. Niet alles kon meer efficiënt worden beschermd en langzaam maar zeker verloren de lokale elites de motivatie om de centrale staat te steunen. Vanaf 1640 werden leger en vloot aanzienlijk verkleind. De 'markt' kreeg weer de bovenhand over de 'hiërarchie.'

De gehele beschrijving van Spanje is uitvoerig (80 pagina's) maar ook gecompliceerd. Er is nog weinig onderzoek gedaan naar de details van de organisatie en naar de verschillende lokale elites, het Rijk bestond uit een agglomeratie van heel verschillende gebieden en Glete moet veel aandacht besteden aan het waarom van het verval van de fiscaal-militaire staat. Bovendien voert hij *en passant* ingewikkelde discussies met andere auteurs die er volgens mij niet altijd helemaal toe doen, bijvoorbeeld met Henry Kamen (97), waarbij hij bovendien nogal wat voorkennis veronderstelt. In zijn beschrijving van de twee volgende *cases* is het beeld veel scherper en duidelijker. Bij Nederland en Zweden kwam het verval pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw en Glete kan aldus de militaire vernieuwingen de volle aandacht geven en volstaan met een beknopte beschrijving van het verval. De argumentatie is bij deze hoofdstukken dan ook veel gemakkelijker te volgen.

Nederland, de 'bourgeois fiscal-military state', was volgens Glete een pionier in de ontwikkeling van grootschalige permanente militaire organisaties die onder staatscontrole stonden. Zijn (deels Nederlandstalige) bibliografie is indrukwekkend: hij beheerst blijkbaar net als Adams en Gorski de Nederlandse taal op een voldoende niveau. Het beeld dat hij schetst is in grote lijnen wel bekend. Het Nederlandse leger had kleinere compagnieën en meer officieren in verhouding tot het aantal soldaten, hetgeen de controle en inzetbaarheid van het leger aanzienlijk vergrootte. Bovendien was het een permanente macht, dat vaak en regelmatig getraind werd. Zelfs na 1648 bleven officieren nog in dienst, zodat het leger op korte termijn indien nodig weer op volle sterkte zou kunnen draaien.³⁸

De enorme rijkdommen van de Republiek waren volgens Glete niet van doorslaggevende betekenis. Van meer belang waren de lage transactiekosten om het beleid geïmplementeerd te krijgen en dat kwam weer doordat de lokale elites op grote schaal de nieuwe staat steunden met belastingen. De Republiek was ‘a consciously created constitutional framework for the articulation of interest and decision-making, where the socio-economic elite groups had a voice and the elite ran the administration.’ (147-148) Door het systeem van geformaliseerde vertegenwoordiging en het respect voor contractuele verbintenissen zagen de Nederlandse elites belastingen meer als een investering om de staat te ondersteunen dan als een last. Dankzij de staat hadden de Hollanders immers toegang tot de handel met vele delen van Europa en de wereld. Daardoor was de aggregatie van belangen veel beter dan in de meeste andere landen, ook beter dan in Spanje. De Republiek bewees dat belangenaggregatie een essentiële voorwaarde was voor de groei van complexe militaire organisaties.³⁹ Bij dat al was het gedisciplineerde leger niet alleen een last voor de samenleving maar stimuleerde zij ook de markteconomie. (159)⁴⁰

Tijdens de behandeling van de Nederlandse vloot constateert de auteur een enorme discrepantie tussen de visies van buitenlanders en de Nederlandse historici. Nederlanders zijn zo negatief, zij benadrukken de organisatorische inconsequenties, de corruptie, enzovoort, terwijl buitenlanders het leger en de vloot van de Republiek juist als enorm efficiënt en doeltreffend zien. Glete sluit zich bij de laatsten aan. Antwerpen werd immers door de vloot effectief afgesloten van de overzeese handel, de handel naar de oost werd goed beschermd en als de nood aan de man kwam, kon de Nederlandse vloot op korte termijn effectief optreden. Al in 1626 was er een permanent korps van kapiteins, lang voordat andere landen (inclusief Engeland) op dat idee kwamen. Ook de reductie van de vloot in 1648 is door Nederlandse historici overdreven. Een behoorlijke kernmacht werd immers gehandhaafd en niet lang daarna kwam Johan de Witt met zijn vlootvernieuwingen. De vloot werd daarna niet alleen meer betaald door de ‘convooien en licenten’ (douanerechten), ook de provinciale belastingbetaler

³⁸ Glete gaat ervan uit dat Spanje wel een inspiratiebron moet zijn geweest voor het Nederlandse leger. (162) Zoals echter E. Swart in *Krijgsvolk. Het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590* (Amsterdam, 2006) 85 laat zien is waarschijnlijk juist veel inspiratie geput uit het Franse leger, mogelijk door de grote invloed van de hugenoten. Dit past niet in Glete's visie, want Frankrijk was toen nog geen fiscaal-militaire staat, die kwam daar pas na 1660.

³⁹ Juist op dat punt is Glete dan ook een belangrijke inspiratiebron voor bijvoorbeeld het proefschrift van G. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek* (Amsterdam, 2006).

⁴⁰ M. de Jong, ‘Staat van oorlog’. *Wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621* (Hilversum, 2005) is een recent werk dat deze stelling volledig ondersteunt. Overigens staat deze visie van Glete haaks op die van Greenfeld, die juist de tegenstellingen tussen ondernemers en overheid benadrukte. In dit opzicht verdient Glete volgens mij voorkeur.

ging nu bijdragen. Over het geheel genomen was de belastingheffing in Nederland ronduit indrukwekkend: geen enkel ander land hief zoveel geld *per capita*. Er waren wel problemen, maar die waren echt niet ernstiger dan elders. Het verval in de achttiende eeuw werd volgens Glete dan ook niet veroorzaakt door het organisatorische stelsel, maar door de groeiende macht van andere fiscaal-militaire staten terwijl ook de economische dynamiek was verdwenen.

Als derde *case* volgt dan Zweden, de 'dynastic fiscal-military state.' Ook hier wordt weer een redelijk beknopt overzicht van de Zweedse militaire geschiedenis gegeven, dat zeer welkom is, omdat er weinig synthetische werken op dit gebied bestaan. Het grote voordeel waren de natuurlijke hulpbronnen om wapens mee te maken. Dit was echter niet van doorslaggevend belang — Nederland had die hulpbronnen niet en voerde de wapens op grote schaal in. Bovendien werd de wapenproductie pas echt op gang gebracht nadat (andere) fiscaal-militaire staten op volle toeren waren gaan draaien. Een ander voordeel was de relatief zwakke positie van de Zweedse adel. In ruil voor belastingprivileges stemden zij in met de aanstelling van nieuwe bureaucratische ambtenaren op lokaal niveau (baljuwen). De baljuwen domineerden eigenlijk de bestuurlijke macht op lokaal niveau. Als gevolg daarvan waren de transactiekosten om de belastingen op te leggen en te innen heel gering. Bovendien zorgden de baljuwen voor een soepel systeem van dienstplicht. De kerk zorgde ondertussen voor de disciplinerende. (190)

Ook in Zweden 'verkochte' de staat bescherming. De belangenaggregatie werd gestroomlijnd door de Riksdag, waar ook de boeren in vertegenwoordigd waren. Dit formaliseerde de politieke conflicten tussen verschillende belangengroepen, zodat er een evenwichtig politiek klimaat heerste, net als in Nederland. Ondertussen werd er een complexe gecentraliseerde militaire organisatie doorgevoerd die relatief gezien heel rationeel was. De soldaten waren zeer gedisciplineerd, net als in Nederland. Dankzij de boerendienstplicht waren er weinig middelen nodig. In de veroverde Duitse gebieden werd het contributiestelsel ingevoerd (oorlogsbelastingen), zodat Zweden eigenlijk een 'temporary fiscal military state' was. (208) Soldaten wisten dat zij door het veroveren van nieuwe gebieden hun soldij veilig konden stellen. Na 1648 was het echter afgelopen met de gebiedsuitbreidingen, het geld raakte op en het onvermijdelijke verval zette in. Net als bij Nederland was dit volgens Glete niet te wijten aan het politiek-militaire stelsel, maar aan de groeiende staatsmacht van andere landen in de regio.

Voor Glete was vooral de periode van 1560-1660 er een van vele vernieuwingen. In deze tijdafbakening komt hij opmerkelijk genoeg overeen met zijn landgenoot Michael Roberts die dezelfde jaren aanwees als de periode van de Militaire Revolutie. Maar anders dan Roberts gaat het Glete niet om veranderingen in tactiek en techniek (verbonden met de invoering van vuurwapens) maar om de vorming van complexe militaire organisaties. Die organisatiestructuur was inderdaad zeer ingewikkeld. Misschien heeft Glete wel gelijk dat Nederlandse historici zich hebben laten verblinden door de complexiteit van de vloot in de Republiek, terwijl elders in Europa de problemen met

vloten nog veel groter waren.⁴¹ Toch vind ik dat Glete wat al te positief is over de Nederlandse militaire instituties als hij stelt: ‘... the organisational structure — regiments, the navy, the officer corps, the procurement of weapons — was firmly controlled by the state.’ (216) Hier was meer nuance zeker op zijn plaats geweest: van een strakke controle over de admiraliteiten was immers absoluut geen sprake.

Wat de belangenaggregatie betreft was een nadere uitwerking wenselijk geweest. Glete gaat voorbij aan het feit dat lokale elites ook tegengestelde belangen kunnen hebben. Niet alle belangen werden immers geaggregeerd met de staat. Voor Nederland ziet hij de bovenlaag in de verschillende steden teveel als een monolithisch geheel. Voor Spanje is het bijvoorbeeld niet echt duidelijk wanneer het met de belangenaggregatie misliep. Dat de staat niet meer voldoende bescherming bood is een wat al te gratuite opmerking. (107) Het voorbeeld van Gorski’s Pruisen voor ogen toont bovendien aan dat een staat ook efficiënt kan zijn zonder samenwerking met lokale elites.

Glete’s beschrijving is voorts teveel gericht op de militaire instituties alleen. Het onderdeel ‘fiscaal’ komt er bij hem erg bekaaid van af, ondanks de prominente positie van dat woord in zijn titel. Door meer nadruk te leggen op de financiële kant had Glete bijvoorbeeld een betere verklaring voor het gebrek aan middelen bij de Spaanse staat kunnen vinden. In zijn verhaal is de terugval in samenwerking met lokale elites de belangrijkste factor, maar dat hoeft niet zo te zijn.⁴² In ieder geval had hij tenminste de teruglopende inkomsten van de kroondomeinen en van de Latijns-Amerikaanse zilvermijnen moeten vermelden. Of Spanje dan ook echt de titel van fiscaal-militaire staat mag dragen zou ik willen betwisten. Glete stelt zelf over het Spaanse financiële stelsel: ‘It was a partly chaotic system with taxes and loans raised in an often desperate fashion.’ (104) Ik kan hier geen superieure organisatievorm in terug vinden. Ook voor Zweden vind ik de titel ‘fiscaal-militair’ dubieus. De meeste inkomsten kwamen immers van het contributiestelsel, hetgeen een factor van voorbijgaande aard was. De Republiek stak wat de fiscale kant betreft duidelijk af tegen de andere twee: hier waren de organisatorische veranderingen wel degelijk innovatief en van permanente aard bovendien.

Ter afsluiting van dit recensieartikel had ik beloofd om nog terug te komen op de vraag of er ook overeenkomsten zijn tussen de vier benaderingen van het vroegmoderne Nederland. Die zijn er zeker. De vergelijkende aanpak levert bij alle vier interessante gezichtspunten op. Die methode verklaart niet alles, maar zet je wel aan het denken over mogelijke verbanden in de geschiedenis. Voorts geven alle vier aan dat bestudering van lokale instituties of organisaties licht

⁴¹ Zie ook de bespreking van dit boek door Victor Enthoven in het *Tijdschrift voor zeegechiedenis*, XXIII (2004) 49-50.

⁴² Volgens J. I. A. Ucendo, ‘Review of Jan Glete, War and the state in early modern Europe’, *Journal of European economic history*, XXXI (2002) 457-460, aldaar 459, zou Glete te negatief zijn over de samenwerking van de Spaanse staat met de Castiliaanse elites in de zeventiende eeuw.

werpen op grootschalige processen als staatsvorming, economische ontwikkeling en militaire macht. De 'bottom-up' benadering is door hen weer prominent op de onderzoeksagenda geplaatst. Uiteraard werpt elke auteur licht op een ander 'lokaal' aspect: *gender*-gemotiveerde vaders bij Adams, de plaatselijke kerkelijke tucht bij Gorski, de oriëntatie van ondernemers bij Greenfeld en de belangen van lokale elites bij Glete. Maar alle vier tonen aan dat de interactie tussen hogere en lagere niveaus van belang is om te begrijpen hoe de Republiek zich heeft kunnen ontwikkelen. Adams en Greenfeld benadrukken daarbij eigenlijk het micro-niveau (aspiraties van vaders, motivatie van ondernemers) en Gorski en Glete het mesoniveau (kerkelijke en militaire organisaties en lokale instituties).

Op een aantal andere punten zijn er nog wat overeenkomsten. Gorski en Greenfeld beklemtonen de culturele en ideële factoren. Adams en Glete wijzen samen weer op mogelijke innovaties en op de belemmering daarvan. Glete en Gorski geven aan dat transactiekosten bij implementatie van het centrale beleid de aandacht verdienen. Opvallend is ook de beheersing van de relevante Nederlandstalige literatuur op het vakgebied door Adams, Gorski en Glete. Het mooie is dat deze drie werken elkaar ook ondersteunen: Adams' patrimoniale mechanisme kan gebruikt worden om het verval van Glete's fiscaal-militaire staten te duiden, Gorski's religieuze disciplinerende speelt ook een rol bij Glete's Zweedse *case*, Adams zou de oplegging van de centrale bureaucratie in Gorski's Pruisen als doorbreking van het patrimoniale stelsel kunnen duiden, enzovoort.

Ten opzichte van een twintigtal jaar geleden is de 'buitenlandse' visie op de Republiek bovendien veranderd. Adams, Gorski en Glete zien Nederland als een 'sterke' staat met veel militaire macht en een efficiënt fiscaal systeem, althans in de zeventiende eeuw. Dat is een behoorlijke stap verder dan bijvoorbeeld Wallerstein, die nog uitging van de 'zwakke' staatsvorm van de Republiek. Nog steeds is voor buitenlandse onderzoekers de Nederlandse economische groei van de Gouden Eeuw een opmerkelijk verschijnsel, maar de oorzaak daarvoor wordt nu eerder in lokale, organisatorische aspecten van de Nederlandse samenleving gezocht waarbij vooral de interactie tussen economie en politieke instituties meer aandacht heeft gekregen.

Uit deze bespreking blijkt ten slotte dat de Nederlandse geschiedenis buitengewoon verrassend is, vooral in vergelijkend perspectief. Adams gebruikte Nederland als een 'point of departure' en Glete stelde het zo: 'This society has a fascinating history, which still poses many challenges to Dutch and European historians.' (173) Net nu de *BMGN* een meer internationale koers wil gaan varen betekent dit dat Nederlandse historici eigenlijk op een ware goudmijn zitten.⁴³

⁴³ 'Redactioneel', *HG-Nieuws. Nieuwsbrief van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap*, XII (2005) iv, 1.

werpen op grootschalige processen als staatsvorming, economische ontwikkeling en militaire macht. De 'bottom-up' benadering is door hen weer prominent op de onderzoeksagenda geplaatst. Uiteraard werpt elke auteur licht op een ander 'lokaal' aspect: *gender*-gemotiveerde vaders bij Adams, de plaatselijke kerkelijke tucht bij Gorski, de oriëntatie van ondernemers bij Greenfeld en de belangen van lokale elites bij Glete. Maar alle vier tonen aan dat de interactie tussen hogere en lagere niveaus van belang is om te begrijpen hoe de Republiek zich heeft kunnen ontwikkelen. Adams en Greenfeld benadrukken daarbij eigenlijk het micro-niveau (aspiraties van vaders, motivatie van ondernemers) en Gorski en Glete het mesoniveau (kerkelijke en militaire organisaties en lokale instituties).

Op een aantal andere punten zijn er nog wat overeenkomsten. Gorski en Greenfeld beklemtonen de culturele en ideële factoren. Adams en Glete wijzen samen weer op mogelijke innovaties en op de belemmering daarvan. Glete en Gorski geven aan dat transactiekosten bij implementatie van het centrale beleid de aandacht verdienen. Opvallend is ook de beheersing van de relevante Nederlandstalige literatuur op het vakgebied door Adams, Gorski en Glete. Het mooie is dat deze drie werken elkaar ook ondersteunen: Adams' patrimoniale mechanisme kan gebruikt worden om het verval van Glete's fiscaal-militaire staten te duiden, Gorski's religieuze disciplinerings speelt ook een rol bij Glete's Zweedse *case*, Adams zou de oplegging van de centrale bureaucratie in Gorski's Pruisen als doorbreking van het patrimoniale stelsel kunnen duiden, enzovoort.

Ten opzichte van een twintigtal jaar geleden is de 'buitenlandse' visie op de Republiek bovendien veranderd. Adams, Gorski en Glete zien Nederland als een 'sterke' staat met veel militaire macht en een efficiënt fiscaal systeem, althans in de zeventiende eeuw. Dat is een behoorlijke stap verder dan bijvoorbeeld Wallerstein, die nog uitging van de 'zwakke' staatsvorm van de Republiek. Nog steeds is voor buitenlandse onderzoekers de Nederlandse economische groei van de Gouden Eeuw een opmerkelijk verschijnsel, maar de oorzaak daarvoor wordt nu eerder in lokale, organisatorische aspecten van de Nederlandse samenleving gezocht waarbij vooral de interactie tussen economie en politieke instituties meer aandacht heeft gekregen.

Uit deze bespreking blijkt ten slotte dat de Nederlandse geschiedenis buitengewoon verrassend is, vooral in vergelijkend perspectief. Adams gebruikte Nederland als een 'point of departure' en Glete stelde het zo: 'This society has a fascinating history, which still poses many challenges to Dutch and European historians.' (173) Net nu de *BMGN* een meer internationale koers wil gaan varen betekent dit dat Nederlandse historici eigenlijk op een ware goudmijn zitten.⁴³

⁴³ 'Redactioneel', *HG-Nieuws. Nieuwsbrief van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap*, XII (2005) iv, 1.

Het Oera Linda-boek. Falsificatie of mystificatie?

WALTER PREVENIER

G. Th. Jensma, *De gemaskerde God. François HaverSchmidt en het Oera Linda-boek* (Dissertatie Groningen 2004; Zutphen: Walburg pers, 2004, 467 blz., ISBN 90 5730 344 2).^{*}

In 1867 kwam het geheimzinnig handschrift met de Oera Linda tekst boven water. Voor de ene was het een authentieke historische bron, voor de andere een religieuze boodschap. Velen noemden het een stuntelige vervalsing, een groteske studentengrap, anderen een doelbewuste mystificatie. De oudst vermelde gebeurtenis in het boek is het verzinken van Atlantis, in 2193 voor Christus. Maar de kern is een spectaculair verhaal over de herkomst van de Friezen, in de vorm van een aaneenschakeling van kronieken van de familie Over de Linden, die opklimmen tot 558 voor Christus en stoppen in 1256 na Christus, wanneer het bewaarde handschrift in Leeuwarden beweert te zijn geschreven. Goffe Jensma analyseerde handschrift en inhoud met een grondigheid, die definitief ontslaat van de lectuur van de ruime boekenkast met studies die tot nog toe over Oera Linda het licht zagen. Het is mijn overtuiging dat dit fascinerend proefschrift wel degelijk het ultieme zinvolle woord over dit complexe dossier heeft gesproken.

De eerste vraag is of dit handschrift überhaupt kan zijn wat het beweert te zijn, een dertiende-eeuws document. Elke auteur van een falsum of van een mystificatie die zichzelf respecteert bezit de nadrukkelijke ambitie het door hem geïntendeerd publiek er te laten inlopen. Daartoe moeten de externe en interne kenmerken van het object maximaal geloofwaardig gemaakt worden. De vervalser heeft de keuze tussen een pseudo-origineel en een pseudo-kopie, waarbij respectievelijk de illusie wordt gewekt dat het falsum een origineel document of een afschrift van dat origineel voorstelt. Pseudo-originelen zijn in beginsel de meest overtuigende vervalsingen, althans indien de vervalser een knap vakman is. Maar pseudo-kopieën zijn, vooral bij het nabootsen of in elkaar knutselen van oorkonden, technisch eenvoudiger te realiseren. Men hoeft dan immers het schrift van de periode waaruit het document beweert te stammen niet na te bootsen, en er dient evenmin een authenticiteitsmerk, zegel of handtekening, te worden nagebootst. In het geval van 'literaire' teksten, zoals kronieken, annalen en heiligenlevens, stelt deze laatste bekommernis zich niet, en wordt

* De redactie betreurt het dat dit discussedossier met vertraging verschijnt. Indertijd heeft prof. dr. G. Rooijackers (Meertens Instituut/Universiteit van Amsterdam) een derde bijdrage toegezegd vanuit een specifiek religie-historisch gezichtspunt, maar helaas heeft de redactie, ondanks regelmatige herinneringen van haar kant en vele plechtige toezeggingen van zijn kant, die bijdrage nooit mogen ontvangen. Uiteindelijk heeft de redactie besloten het discussedossier te publiceren in de vorm die thans voor u ligt.

Het Oera Linda-boek. Falsificatie of mystificatie?

WALTER PREVENIER

G. Th. Jensma, *De gemaskerde God. François HaverSchmidt en het Oera Linda-boek* (Dissertatie Groningen 2004; Zutphen: Walburg pers, 2004, 467 blz., ISBN 90 5730 344 2).^{*}

In 1867 kwam het geheimzinnig handschrift met de Oera Linda tekst boven water. Voor de ene was het een authentieke historische bron, voor de andere een religieuze boodschap. Velen noemden het een stuntelige vervalsing, een groteske studentengrap, anderen een doelbewuste mystificatie. De oudst vermelde gebeurtenis in het boek is het verzinken van Atlantis, in 2193 voor Christus. Maar de kern is een spectaculair verhaal over de herkomst van de Friezen, in de vorm van een aaneenschakeling van kronieken van de familie Over de Linden, die opklimmen tot 558 voor Christus en stoppen in 1256 na Christus, wanneer het bewaarde handschrift in Leeuwarden beweert te zijn geschreven. Goffe Jensma analyseerde handschrift en inhoud met een grondigheid, die definitief ontslaat van de lectuur van de ruime boekenkast met studies die tot nog toe over Oera Linda het licht zagen. Het is mijn overtuiging dat dit fascinerend proefschrift wel degelijk het ultieme zinvolle woord over dit complexe dossier heeft gesproken.

De eerste vraag is of dit handschrift überhaupt kan zijn wat het beweert te zijn, een dertiende-eeuws document. Elke auteur van een falsum of van een mystificatie die zichzelf respecteert bezit de nadrukkelijke ambitie het door hem geïntendeerd publiek er te laten inlopen. Daartoe moeten de externe en interne kenmerken van het object maximaal geloofwaardig gemaakt worden. De vervalser heeft de keuze tussen een pseudo-origineel en een pseudo-kopie, waarbij respectievelijk de illusie wordt gewekt dat het falsum een origineel document of een afschrift van dat origineel voorstelt. Pseudo-originelen zijn in beginsel de meest overtuigende vervalsingen, althans indien de vervalser een knap vakman is. Maar pseudo-kopieën zijn, vooral bij het nabootsen of in elkaar knutselen van oorkonden, technisch eenvoudiger te realiseren. Men hoeft dan immers het schrift van de periode waaruit het document beweert te stammen niet na te bootsen, en er dient evenmin een authenticiteitsmerk, zegel of handtekening, te worden nagebootst. In het geval van 'literaire' teksten, zoals kronieken, annalen en heiligenlevens, stelt deze laatste bekommernis zich niet, en wordt

* De redactie betreurt het dat dit discussedossier met vertraging verschijnt. Indertijd heeft prof. dr. G. Rooijackers (Meertens Instituut/Universiteit van Amsterdam) een derde bijdrage toegezegd vanuit een specifiek religie-historisch gezichtspunt, maar helaas heeft de redactie, ondanks regelmatige herinneringen van haar kant en vele plechtige toezeggingen van zijn kant, die bijdrage nooit mogen ontvangen. Uiteindelijk heeft de redactie besloten het discussedossier te publiceren in de vorm die thans voor u ligt.